

ƏMİN ABİD VE “KİTABI-DƏDƏ QORQUD” HAQQINDA

ƏLİ HÜSEYN OĞLU ŞAMİL

“Kitabi- Dədə Qorqud’u ilk geydə alan alman şəerqşünası Y.İ.Reyske (1770-ci illər) olsa da araştırmaların diqqətini bu abidəyə yönəldən F.F. Dits olmuşdur. Onun 1815-ci ildə “Tepəgöz” boyunu alman dilinə tərcümə və şərhərlə basdırması ətalət buzunu sındırdı. Bununla Qorqudşünaslığın əsası qoyuldu. Azərbaycanda isə bu işi Əmin Abid gördü.

Mədəniyyətimizin coşğun və yorulmaz araştırmacısı Əmin Abid (Abid Mütəllib oğlu Əhmədov 1898-ci ilin 2 noyalarında Bakıda daşyonan ailəsində anadan olub. İlk təhsilini anası Molla reyhan Adnan qızının evdə təşkil etdiyi “Molla məktebi”ndə alıb. Burada “Qur’an’ı, Sədinin “Gülüstan” və “Büstan” əsərlərini, Hafizin “Divanını” və b. kitabları orijinaldan oxumağı öyrənib. Sonra Bakıdakı Avropa tipli III Aleksandr kişi gimnaziyasında oxuyub 1912-1918-ci illərdə Qafqazda yayınlanan qəzet və dərgilərdə müxtəlif imzalarla şe’rlər, hekayələr, məqalələr, tərcümələr yayınladı. Bədii yaradıcılığa böyük qardaşı tanınmış şair, naşir, siyasi xadim Əliabbas Müznibinmi, yoxsa anası Molla Reyhanınımı tə’siriylə həvəs göstərdiyini söyləmək çətindir. 1912-1922-ci illərdə yazdığı və tərcümə etdiyi bədii nümunələrin həcmi 50 müəllif vərəxindən çox olduğunu dəyəə bilərik.

Əmin Abid İstanbulda Ali Darülmüəllimdə oxuduğu illərdə də (1912-1922) istər Türkiyədə, istər Qafqazda yayınlanan qəzet və dərgilərdə bədii yazılarla çıxış edib. İstanbul Darülfünununun Ədəbiyyat-tarix fakültəsində oquduğu (1923-1926) illər onun yaradıcılığının dönüş nöqtəsi olub

Bədii yaradıcılıqdan əl çəkib ardıcıl və ciddi elmi araşdırmalara girişib. Qafqazdakı, Türkiyədəki, İrandakı kitabxanalarla, ayrı-ayrı şəxslərdəki əlyazmalarla kifayətlənməyib. Budapeştdə, Buxarestdə elmi e’zamiyyətlərdə olub. Avropanın ünlü araştırmacıları ilə görüşüb. Onlardan öyrənib.

Qaynaqların verdiyi bilgiyə görə gənç macar şəerqşünası Margit Paullun xülasəsini ana dilinə tərcümə etdiyi “Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı tarixi” 6 cild imiş. Əmin Abid onun son cildini- Azərbaycan ədəbiyyatının XX yüzilliyindən bəhs edən bölməsini diplom işi kimi müdafiə edib. Universitetin professor hey’əti tərəfindən bəhs edən bölməsini diplom işi kimi müdafiə edib. universitetin professor hey’əti tərəfindən yüksək qiymətləndirən diplom işinin basılması qərara alınıb.¹

Əmin Abidin 1923-1926-cı illərdə yazdığı “Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı tarixi”nin əlyazmasının birinci cildi Azərbaycan Mərkəzi Dövlət ədəbiyyat və İncəsənət arxivindədir. Şagird dətərinə qara mürəkkəblə səligəli və seyrək xətlə yazılmış əlyazma 316 səhifədir. Əlyazmanın az gala yarısı “Kitabi-Dədə Qorqud”a aiddir. bu Azərbaycanda “Kitabi-Dədə Qorqud”un öyrənilməsi sahəsində ilk və ciddi, elmi cəhətdən bitkin araştırmadır.² (Həmin fondada saxlanan “Azərbaycan folkloru” və başqa əlyazmalarda da dastandan bəhs edilir.- Ə.Ş.)

Qafqaz mətbuatında isə Ə. Abidin “Kitabi-Dədə-Qorqud”la bağlı ilk keydinə 1927-ci ildə rast gəlirik.³ O, yazır: “Dədə Qorqud kitabının bu nüsxəsinin

(Drezden nüsxəsi nəzərdə tutulur. Ə.Ş.) Hər nə qədər müsəlmanlığın oğuzlar tərəfindən gəbulundan sonra köçürüldüyü məlum olsa da fəgət mündəricatı istər mövzu, istər yazı üslubu etirarilə olsun tamamən vəzinli nəsr dövrünün xarakterini göstərir”.

“Heca” vəzninin tarixini araşdıran Ə. Abid “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı şe’rləri turfan yazılarında və Kaşgarlı Mahmudun “Divani-lugat it-türk”dəki bədii nümunələrlə qarşılaşdırır. Bu gənəətə gəlir ki, öncələr on iki hecalı olmuş poetik nümunələr sonralar onbirliyə çevrilmişdir. Mövzusu dastanı araşdırmaq olmasa da belə nəhəng abidə haqqında bilgi vermədən keçinə bilməyərək yazır: “əsrin birinci nüsqəsi Drezden kitabxanasında Fleyşer kataloqunda 86 nömrə ilə müqayədir. ütən əsrin başında alman türkoloqlarından Dits bunun üzünü köçürmüşdür. Həmin nüsqə Berlin kitabxanasının kataloqunda 203 nömrə ilə qeyd olunmuşdur. Bu ikinci kopyanın fotosu alınaraq İstanbulda kitab halında basılmışdır”⁴. Bu qısa geydlər “Azərbaycan mətbuatında “Kitabi-Dədə Qorqud”un saxlandığı yer haqqında ilk bilgi olmaqla yanaşı dastanla maraqlananlara, onu araşdırmaq istəyənlərə bir istiqamət, yol göstərəndir.

Əmin Abid 1928-ci ildə tamamladığı “Türk xalqları ədəbiyyatında mani növü və Azərbaycan bayatılarının xüsusiyyətləri”⁵ (Həcmi iki müəllif vərəqindən çox olan araşdırmada türk, tatar, qaqauz, özbək və b. ellərdən toplanmış, mani, bayatı, cır aşulə və s. adlandırılan beş min dördlük qarşılaşdırılır, sənətkarlıq xüsusiyyətləri, tarixi öyrənilir-Ə.Ş.), “Azərbaycan Ədəbiyyatı Tarixi” ətrafında⁶ “Səlcuq dövlətinin daxili quruluşuna dair”⁷ və b. yayımlanan məqalələrində oğuzlardan, “Kitabi-Dədə Qorqud”dan bəhs etsə də dastanın araşdırılmasına ayrılıqda iki məqalə həsr etmişdi.

Oğuzlar, onların yaşadıkları ərazi və yaratdıqları ədəbi nümunələr, qalg

şairləri-ozandan geniş bəhs edən Ə. Abid yazır: “Oğuz türkcəsində Ozan qalg şairi deməkdir. Bunlar qopuz deyilən əski saz çalaraq menqəbə və dastanlar oxurlardı. XIV əsrə qədər bizim məmləkətimiz ilə Şimali İrandaki Azərbaycan türkləri arasında bunların yaşadığını bilirik”⁸.

*Atam ozan olubdur,
Dərdə dözən olubdur.
Quş dili bilməz canım,
Ərzə yazan olubdur.*

Naxçıvan

*Evime ozan gəlib,
Pərdəni pozan gəlib.
Gündüz olan işləri.
Gecələr yazan gəlib.*

Gəncə

*Qızım, qızım, qız ana,
Qızım verrəm ozana.
Ozan axca qazana,
Qızım geyə bəzənə.*

*Şəki*⁹

Ozanların qalg arasında böyük nüfuz sahibi olduqları, bu gələniyin qalg arasında hələ də yaşadığı söyləyən araşdırıcı yazır: “Aşıqlar da əski ozanlar dövründən qalma ənənələrin davamı olaraq xalq arasında möhtərəm adamlar sayılmaqdadır. Onlar hər ocaq üçün öz adamı kimi olmuşdur. Xalq kütləsi aşıq ailəsi müqabilində saymışdır. Buna görə ki, xalq arasında aşıqlar haqqında “aşıq el atasıdır” kimi məsəllər meydana gəlmişdir”¹⁰ Ə. Abidin fikrincə ozan-aşıqın adı qarşısına dədə, baba, yaxud ata sözləri əlavə olunması, xalq gəhrəmanları dastanlarda aşıq kimi gəbil-oquyan təsviri ozana sonsuz hörmətin nəticəsidir. Oğuzlar arasında mövcut dastanları yazıya alan və ya köçürən katib də bu xalq incilərinə Dədəm Qorqudun kitabı adanı vermişdir. Ozan xalqın ən yaxın məsləhətçisi, müdrik ağsaqqalı, müqəddəs saydığı şəxsiyyətdir. Araşdırıcı ozanın xalg tərəfindən ilahi qüvvəyə malik şəxsiyyət səviyyəsinə, qaldırıldığını, hətta, rəvayətə görə Azərbaycan dilini tərtip edən də Dədə Qorqud olduğunu, söylədikdən, mən Dədə Qorqud” misrası

ilə başlayan bir bəndlik şe'ri verir.¹¹

“Dan yıldızı” (Diflis) dərgisində yayımlanan “Türk el ədəbiyyatına elmi bir baxış. Oğuznamə”¹² (prof. Somoyloviçə qeydi ilə verilib-Ə.Ş.). Abidin mətbuatda “Kitabi-Dədə Qorqud” haqqında ilk geniş həcmli araşdırmasıdırsa, ikinci araşdırması “Azərbaycanı öyrənmə yolu” dərgisindəki “əşirət dövründəki Azərbaycan ədəbiyyatına aid vəsiqələrdir”¹³ (folklorçularımız bundan bəhrələndiklərinə dair qeydlər var. Nədənsə əksər araşdırıcılar birinci məqalədən bəhrələndiklərini yazmırlar-Ə.Ş.).

Ə. Abid yazır: “Azərbaycanlıların feodalizm dövründən əvvəl malik olduqları xalq ədəbiyyatı naminə tapa bildiyimiz ən əski əsəri deməkdir”.¹⁴ O, bu cümlənin üzərində işarə qoyaraq səhifənin aşağısında qeyd verir. Qeydde oxuyuruq: “son günlərdə çapıdan çıxan “ədəbiyyatdan iş kitabı” adlı dərslər kitabında Musaxanlı Atababa imzalı bir məqalədə mənim ilk dəfə olaraq ireli sürdüyüm bu fikir eyni ilə kopya edilmiş və məndən alındığına aid heç bir işarə qoyulmamışdır. Halbuki bu fikri 27-ci ildə Bakı Darülfünununda verdiyim məruzədə ireli sürdüyüm kimi, yenə eyni sənədə Bakı Pedoqoji Texnikumunda və 28-ci sənənin başlangıcında Bakı Maarif evi ədəbiyyat dərnyində “Azərbaycan ədəbiyyatının başlangıcı mövzusunda verdiyim məruzədə təkrarlamıştım. Bundan başqa 1927-ci ildə Ruhulla Axundov yoldaşa təslim etdiyim “Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı tarixi” adlı əsərimdə uzun-uzadı izah edilmişdir”.¹⁵

Bu qeyd Ə. Abidin Dədə-Qorqud haqqında məqalələr yazmaq kifayətlənməyib, araşdırmaları barədə mühazirələr və məruzələr oxuduğunu, necə deyirlər təbliğatla da məşğul olduğunu göstərir.

“Kitabi-Dədə Qorqud”un Azərbaycanlı araşdırıcıların əksəriyyəti dastanın Azərbaycanla bağlılığını süb-

uta çalışarkən böyük rus şərqşünası, akademik V.V. Bartoldun 1930-cu ildə dərc etdirdiyi “Türk eposu və Qafqaz” məxaləsindəki “Oorqud adı ilə bağlı olan epik silkin Qafqaz mühitindən kanarda yaranmış olduğunu təsəvvür etmək çətindir”¹⁶ cümləsinə istinad edirlər. Halbuki Ə. Abid 1928-1929-cu illərdə yayınladığı məqalələrində yazırdı: “Qorqud kitabındakı mənəkəbələrin cərəyan etdiyi coğrafi yerlər də əski Azərbaycan sahəsinin dəxi tamamilə daxil olduğu göstərilməkdədir. Masalların içində zikr olunan və zamanəmizcə mə'lum olan yerləri başdan ayağa qədər gözdən keçirəlim. Mardin qalesi, Bayburt hisarı, Aq Hisar, Trabizon, Garadeniz, Sadlıq dağ, Axbaza, Gürcistan ağzı, Göycə dənizi, Gəncə, Dəmir qapı, Qara Dərənd, yaxud darvand... Bu yerləri xeritə üzərində bir birinə bağlarsaq bu nəticəyi əldə edəriz:

İndi Şərqi Anadolu adlanan əski Ermənistan və Qara dənizdən Dərbənd şəhərinə qədər uzanan bir sahə... Cənubi Qafqaz da buraya daxildir. Bir də hər nə qədər ad zikr olunmuşdursa da vəkələrin gedişindən Şimali İranın (Cənubi Azərbaycanın) da bu sahənin Cənub ətəyini təşkil etdiyini təxmin edə bilərik. Məsələn, Dərbənd və Gürcüstana kafirləri çapıb yağma etməyə gedərkən axar sülardan keçildiyindən bəhs edilir ki, heç şübhəsiz bunlar Kür və Araz nəhirləri ilə qollarıdır”.¹⁷

Ə. Abidin Dədə Qorqudla bağlı araşdırdığı mənbələr arasında XIII yüzil tarixçisi əbdül-Həqq ibni Süleymanül Azərbaycaninin, Süleyman üzbəkil Buxarinin, Rəşəddinin əbülqazi Bahadırın əsərləri, 1638-ci ildə Dərbənddə Qazan qanının qəbrini gördüyünü qeyd edən saksoniyalı Olearusun, 1722-ci ildə I Pyotrla Dərbəndə gəlmiş Kantemirin, XVII yüzil Səyyahı Evliya Çələbinin səyahətnamələri, Bursalı Məhəmməd tahirin yazıları, Fon ditsin 1815-ci ildə basdırdığı “Həzətür risalə min qəlimati Oğuznamə əl məhşur atalar sözü”, XIII

---

yüzlü tarixçisi Aybədidd Dəvadərinin “Dərril-tican” (tacların-dürləri deməkdir) əsəri və s. vardır.

“Kitabi-Dədəqorxud”un azərbaycanlı araştırmacılarının əksəriyyəti yuxarıdakı mənbələrə dönə-dönə müraciət etmiş və Ə. Abidin söylədiyi fikir mübahisə doğurmamışdır. Təpəgözdən söhbət gedəndə araştırmacılar bu əsərə müraciət edir və M.F. Köprülüzadənin “Türk ədəbiyyatında ilk mutasarrıfları”ndan məşhur parçanı köçürürlər.

Ə. Abid M.F. Köprülüzadədənmi, yoxsa: Bu kitab (söhbət “Dərril-tican” əsərindən gəlir Ə.Ş.) haqqında ilk yazı yazan Misirli Əhməd Zəki Paşa adlı birisidir. Məqalesi “Arxive d’Aciatique” dərdir. Türkcə mətbuatda ilk əks etdirən İstanbul müəllimlərindən M.Cevdətdir (“yeni məcmuə”nin fəvqalədə nüsxəsi etmişdir. (“türk ədəbiyyatında ilk mütəəvviflər” səh. 1279-280). Gənc müdəkiklərdən Hüseyni Namixin “Yeni məcmuə”nin son nüsxəsində ilkməqaləsi bu xüsusə həsr olunmuşdur. Bartoldun bir çox yazılarından o vaxta oxuyub tərcümə etdiyi parçalarda oxuyuruq:

“...Hicri 709 tarixdə (miladi 1308) atam idarə mərkəzi Bilbas olan Şərq vilayətinin valisi idi. Tatarlarla aid bir neçə alimlə yaptığımız münaqişədən sonra yoldaşlarımdan əminəddin-ül Həməvi mənə bir kitab göstərdi. Bu kitabın yeganə nüsxə olduğunu əmin Bədrəddin Bəysəri tərəfindən özünə verildiyini əlavə etdi.

Əsər neqşli və yıldızlı (miniaturlü) idi. Yazısını Əli İbn Hilal-əl Bəvval adında xəttarın bir şagirdi yazmışdır. kitabın Bağdad şəhərində yapılmış ipəkdəndi, cildi də sarı rəngdə ipəkdən işlənmişdi. Kitabın altundan ayrıca bir qapağı da vardır Yoldaşlarım Mənsur-ül Abbas, Əminəddin-ül Həməvi və şair Cəməleddin ibn Zeytuni ilə birlikdə oturub əsəri gözdən keçirdik. Dördümüzün oquya bildiyi parçaları mən kopya etdim. Silinmiş qismləri çox olduğundan bir tacım yerlərini oquya bilmədik.

Kitabdakı izahatdan anladığımız ki, Cəbrail-Şibni Baxtışu tərəfindən

tərcümə olunmuşdur... Baxtışun əlavəsinə görə “Oğuznamə” əvvəlcə türkcədən farsçaya tərcümə edilmiş və sonra özü tərəfindən hicri 211 tarixdə (miladi 826) farscadan arabeeye tərcümə olunmuşdur. Bu fərqlə nüsxənin isə məşhur Əbi Müslüm Xorasaninin xəzinəsindən qalma şeylərdən olduğunu yenə mütercim söyləyir. Əbu Müslimin özü də kendisinin Boxtuxan sülaləsindən olduğunu və bu əsəri miras olaraq aldığını söyləmişdir”.¹⁹

Milliyyətçə türk olub, ərəbcə yazan Dəvadəri “Dərril-tican” əsərində yazır: “əski türklər arasında iki kitab var. Bunlardan birisi “Ulu xan Bitqiçi” deyilən kitabdır... Bu kitab ilə moğollar və qıpçaqlar iftixar edirlər. ... O biri türklərin də “Oğuznamə” adlı kitabları vardır. Bu kitab türklərin arasında çox məşhurdur. Mənim hər iki kitab haqda biliyim vardır”²⁰

Dəvadəri də “Oğuznamədən” bəhs edərkən yazır: “Burada bu qövmin ilk dəfə xruclarını və onlara aid umrun ibtidasını zikr etmək istərdik ki, bu xususta öz kitablarında (“Oğuznamə” nəzərdə tutulur-Ə.Ş.) da məlumat vardır. Fəqət onların bəziləri şəri ərifcə caiz deyildir”, Ə. Abid “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı “Qombörənin oğlu Bamsı Beyrək boyu” və “Basat Dəpəgözü öldürdüyü boyu” “Dərril-Tican”dakı “Təpəgöz” hekayəsilə qarşılaşdırır, hər iki boyu “Təpəgöz” hekayəsinin əsasında yarandığını söyləyir. Bu paralellərə uyan araştırmacı “Kitabi-Dədə Qorqud”lu Dəvadərinin ərəbcəsini gördüyü “Oğuznamə”nin bir hissəsi hesab edir və bu abidənin miladi V-VI əsrdə yazıya köçürüldüyü fikrini irəli sürür.

Əmin Abid “Dərril-Tican”da “Türklərin and üsulu”, “Altunxan”, “Arslan hekayəsi”, olduğunu yazır. Əhməd Yəsəvinin şe’rlərindən, Hacıb Yusifin “Kudatqu bilik’indən Kaşğarlı Mahmudun “Divani-luğat-it-türk”ündən, əlinin “Yusif və Züleyxa’sından və başqa mənbələrdən gətirdiyi misallarla X-XI yüzildə türkdili qalqların ədəbiyyatında şe’rin özünə möhkəm mövqə gazandığını

söyləyir.

Görünür ki, Ə.Əbidin "Tarixi-Əli Səlcuq"un nəqi etdiyi məlumat Qorqud kitabının müqəddiməsinə başqa bir şey deyildir. O halde "tarihi Əli Səlcuk"un XV əsrin ilk yarısında yazıldığına bəkilərsə "Kitabi-Dədəm Qorqud"un XVI əsrdə yazıldığına iddia edənlərin hökmlərindəki zəiflik öz-özünə meydana çıxar.... Qorqud kitabının başında görülmə cümle kitabın Osmanlı hökumətinin təşkilindən sonra yazıldığı deyil, kopya edildiğini göstərir"²¹ fikirlərilə razılaşmamaq mümkün deyil.

Vaxtilə Təbrizdə mükəmməl bir "Oğuznamə" nüsqəsinin olduğunu, Həsən ibn Mahmudun "Cami-Cəmayin" adlı əsərini yazarkən 886 (1481-ci il) ondan istifadə etdiyini və 1660-1661-ci illərdə "Şəcəreyi-tərakimə"ni yazmış əbulqazi Bahadırın "Türkmən mollaları, şeyxləri, bəyləri mənim tarixi yaxşı bildiyimi eşidib dedilər ki, bizim içimizdə oğuznamə kop turur, amma heç yaxşısı yox, barçası gələt və birisi-birisilə müvafiq ırmas"²² qeydləri, elm aləminə "Topqarı mətləri" kimi tanınan yazılar, eləcə də bu gün bizə məlum olan "Kitabi-Dədə Qorqud" eposunun adı əvəzində yazılmış "Kitab Dədəm Xorqud ə'la lisan tayifeyi Oğuzan" (Oğuz türklərinin dilində Dədəm Qorqudun kitabı) cümləsi də göstərir ki, "Oğuznamə" şərqdə istərsə də şifahi şəkildə yalnız oğuzlar arasında deyil ərəblər, farslar və başqa xalqlar arasında da geniş yayılmışdır.

"Kitabi-Dədə Qorqudu" köçürən katib bu əposun müxtəlif dillərdə tərcüməsi ilə tanış olduğu üçün oxucu çəşməsinə deyər əsərin üzərinə "Oğuz türklərinin dilində Dədəm Qorqudun kitabı" sözlərini yazmışdır.

Bizcə Ə.Əbid "Kitabi-Dədəm Qorqud"un "Oğuznamənin" bir hissəsi hesab etməklə yanlışdır. Lakin o, bu gün bizə məlum olan "Kitabi-Dədəm Qorqud"un Dəvadarinin gördüyü "Oğuznamə"dən köçürüldüyünü söyləməkdə yanlışdır.

Bizcə "Kitabi-Dədə Qorqud" Dəvadarinin qeyd etdiyi "Oğuznamə"dən

köçürülməsə də hər iki əsər eyni kökdən su içmişdir. "Basatın Təpəgözü öldürdüyü boyu bəyan edər" boyundakı "Oğuz xanın ilxıcısı gəlib xəbər gətirdi" cümləsi də əbidənin qədimliyinə dəlalət edir. Bizcə bu cümlə katiblərin səhvi hesab etmək doğru deyil. Görünür bu boyda əvəllər Oğuz xandan, onun oğlanlarından söhbət gedirmiş. Sonralar Oğuz xanı Bayandır, Qazan, Oğuz xanın oğlanlar, arvadı, düşmənləri də başqa-başqa adlarla adlandırılmağa başlamışdır.

"Kitabi-Dədə Qorqud" haqqında 1815-ci ildən 1930-cu ilədək yazılanları nəzərdən keçirən Ə.Əbid "Yuxarıda yad edilən bütün mənbələr Bartoldun ilk məqaləsindəki qısa sətirlər müstəsna olmaqla şərtiylə Qorqud kitabını dil və ədəbiyyat tarixi nöqtəyi nəzərdən ehməmiyyət və qiyməti təhlil edəcək ümumi mahiyyətdə deyil"²³ gənəətinə gəlir. Araştırmacı eposu 1916-cı ildə İstanbulda nəşr etmiş müəllim Rəfəti bu gün bizim başa düşdüyümüz (şillə üzünə və s.) sözləri düzgün oxuya bilmədiyini, Osmanlı ləhcəsinə görə təshih etdiyini, əsərin adını "Kitabi-Dədəm Qorqud ə'la lisan tayifeyi Oğuzan" şəklində deyil "kitabi-Dədə Qorqud ə'la lisan tayifeyi Oğuzan" kimi oxuması və eləcə də alman əqrəşünaslarının kitabda olan "Osman paşanın vəfat tarixi 993 qeydinə əsaslanıb XVI əsr əlyazması hesab etmələri və F.Köprülüzadənin müəyyən vaxt göstərməyərək "Kitabi-Dədə Qorqud"u Osmanlı dövlətinin təkilindən sonra yazıya alınması"²⁴ fikri ilə razılaşmayaraq yazır: "əski türk ailələrində bir adət var idi. Birisi doğuldumu və ya öldümü və yaxud zəlzələ, acılıq xəstəlik, istila kimi mühüm hadisələr zühür etdimi, vəqənin tarixi ailənin böyüklü və yaxud oqumaq biləni bir iki sətirlə evdə bulunan ləyətəyin bir kitabın başına və ya sonuna qeyd edirdi.

... Ola bilər ki, Osman paşanın vəfat tarixi qeyd edilən çox köhnə zamanda yazılmışdır".²⁵

Ə.Əbid araştırmalarını

yekunlaşdıraraq yazır: “Oğuznamə nağıllarının Hicri tarixinin ilk əsrlərindən başlayaraq XVIII əsrə gədər Azərbaycanlılar arasında qəti surətdə isbat etməkdədir”- və qeyddə əlavə edir: “Azərbaycan Proletar Yazıçıları Cəmiyyətində açılan ali dərəcəli ədəbiyyat seksiyasında idarə etdiyim məşğuliyyətlər əsasında “Oğuznamənin mündərəcətinə təmin edərək gənclərdən birisi bu mövzulardan bəzələrinin indi belə kəndlərimiz arasında yaşadığını söyləmiş və yaxında bunu təsdiq edib verəcəyini vəd etmişdir”²⁶ “Zəmanəmizdə yaşayan xalq nağılları səlahiyyət sahibi türkoloqlar tərəfindən tədqiq edilərsə əski mənəkəblərimizin təsirlerinin bulunduğunu tapmaq və yaxud onların başqa şəkillərə girdiyini görmək ehtimaldan uzaq deyildir”²⁷ Sonralar aparılan geniş araşdırmalar Ə. Abidin mülhizələrinin doğruluğunu bir daha sübut etdi.

Azərbaycanda “Kitabi-Dədə Qorqud” haqqında Avropada, Rusiyada, Türkiyədə yazılanları orjinaldan oxuyub araştıran, zengin bibliografiya yaradan ilk alim əmin Abid olmuşdur. Onun 1923-1930-cu illərdə “Kitabi, Dədə Qorqud” üzərində ardıcıl çalışdığına aid sənələr kifayət sətirdini belə tapa bilməməyimiz onun mövzudan uzaqlaşması, işini bitmiş sanması demək deyildir. Ə. Abidi tanıyanlar həmin illərdə “Kitabi-Dədə Qorqud” mövzusunda daha ardıcıl araşdırmalar apardığını söyləyirdilər. Bəs həmin araşdırmaların nəticəsi hansı? Görünür bu mövzuda daha ciddi araşdırmalar aparmaq lazımdır. Buna dövr və zaman da imkan verir.

NOTLAR

* Azərbaycan Ensiklopediyasının qrup rəhbəri

1 Əli Şahbazov “İstanbul Darülfünunda Azəri Ədəbiyyatı tarixi. (Türkiyə məktublari. Əmin Abidin “Azəri-türk Ədəbiyyatı tarixi” adlı elmi əsərinin İstanbuldakı Darülfünunda müdafiə etməsi haqqda) “Yeni fikir” qəzeti (Tiflis), 1926-cı il, 9 yanvar., yenə həmin yazarın “İstanbul məktublari” (İstanbul Türkiyə

Cümhuriyyətində bir azərbaycanlı. “Yeni fikir” qəzeti. (Tiflis), 1926-cı il, 2 iyul.

- 2 Azərbaycan Mərkəzi Dövlət Ədəbiyyat və incəsənət arxivı fond 170, siy. 1 iş 1.
- 3 Ə. Abid “Heca vəzninin tarixi” (Ədəbiyyat teoriyası haqqında) “Maaarif işçisi” dərgisi, 1927-ci il, N3, səh.50-55, N4 səh.58-61, N6-7, səh.45-62.
- 4 3-ci qeyd, N3, səh. 52
- 5 Ə. Abid. “Türk xalqları ədəbiyyatında mani növü və Azərbaycan bayatılarının xüsusiyyətləri”. Azərbaycanı öyrənmə yolu” dərgisi, 1930-cu il, N4-5 səh. 9-12.
- 6 Ə. Abid. “Azərbaycan Ədəbiyyatı tarixi” ətrafında”. İnciləb və mədəniyyət” dərgisi, 1929-cu il, N1, səh. 45-47.
- 7 Ə. Abid. “Səlcuq dövlətinin daxli quruluşuna dair” “Azərbaycanı öyrənmə yolu” dərgisi, 1930-cu il, N1 (6) səh.57-61
- 8 3-cü qeyd. N3, səh.53.
- 9 5-ci qeyd. səh. 12 və 12-ci qeyd N8 (32) səh.28
- 10 Ə. Abid. “Azərbaycan folkloru”. 2-ci qeyd. fond 170 siy. 1, iş 9, səh. 64
- 11 7-ci qeyd. səh.35.
- 12 Ə. Abid. “Türk el ədəbiyyatına elmi bir baxış. “Oğuznamə”. “Dan yaldızı” dərgisi (Tiflis), 1929-cu il, N5 (29) səh. 30-32, N8 (32) səh. 28-29.
13. Ə. Abid. “Əsirət dövründəki Azərbaycan ədəbiyyatına dair vəsiqələri”, “Azərbaycanı öyrənmə yolu” dərgisi, 1930-cu il, N3, səh.48-52
- 14 12-ci qeyd. səh.30
- 15 12-ci qeyd. səh.29.
- 16 V.V.Bartold “Soçinenie”, V tom. Moskva, 1972.
- 17 12-ci qeyd N 5 (29) səh.31
- 18 12-ci qeyd N 5 (29) səh. 31, 13-cü qeyd. səh.52.
- 19 12-ci qeyd N 5 (29) səh.31
- 20 12-ci qeyd N 5 (29) səh. 31
- 21 13-cü qeyd. səh.52.
- 22 Ə. Baxadurxan “Şəcərəyi-tərəkəmə” Moskva, 1958, səh.14
- 23 13-cü qeyd. səh.52.
- 24 M.F. Köpürlüzadə “Türk Ədəbiyyatının ilk mütəəvvifləri” İstanbul 1926
- 25 13-cü qeyd. sqh.52
- 26 12-ci qeyd. N 8 (32) səh.29
- 27 13-cü qeyd. səh. 49.